

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 300 (2015), 129 – 132

Spiritual unity of thinkers contributed to the development of kazakh culture – Abai and Shakarim

Doszhan R.K.Raihanchik01@mail.ru

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Key words: Abay, Shakarim, spiritual succession, the spiritual idea.

Abstract. The article deals with the features of poetics of Abay and Shakarim, the contribution of poets to development of the Kazakh poetry, poetic features of their verses, poems and prosaic works. The beauty of their words and verses are connected with deep reflections about an essence of god, human and life. Both poets bring a huge contribution in creation of philosophical poetry. Shakarim's outlook and his views are continuation of Abay's poetry. At the same time Kazakh poetical art is enriched with new forms, word combinations and song patterns. The versatile beauty of Kazakh poetry is exposed in their creative activity in full.

Духовное единство мыслителей, внесших вклад в развитие казахской культуры – Абая и Шакарима

Досжан Р.К.Raihanchik01@mail.ru

ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, факультет социальных наук, г. Астана, Республика Казахстан

Ключивые слова: Абай, Шакарим, духовная преемственность, духовная идея.

Аннотация. В статье раскрываются вклад Абая и Шакарима в казахской поэзии, поэтические особенности их стихов, поэм и прозаических произведений. Красота их слов и стихов связаны с глубокими размышлениями о сути бога, человека и бытия. Оба поэта вносят огромную лепту в создание философствующей поэзии. Мировоззрения и цели Шакарима является логическим продолжением поэзии Абая. При этом казахское поэтическое искусство обогащается новыми решениями, словосочетаниями и песенными узорами. Многогранность и красота казахской поэзии раскрываются в их творчестве во всей ее полноте.

Ұлы жазушылар мен ақындардың тағдырлары да олардың туындылары сияқты көбіне әсерлі әрі мәнді болады. Тап осындай тағдырларға ойшыл-гуманистер – Абай Құнанбаев (1845-1904 жж.) пен Шәкәрім Құдайбердиевтің (1858-1931 жж.) өмірлерін жатқызуға болады. Олар қазақ мәдениетінің дамуына үлкен үлес қосқан қазақ халқының екі ұлы данышпандары.

Екі ақын да біздің жерлесіміз – Шығыс Қазақстан облысы, Шыңғыстау маңында, бетеге дала төңірегінде дүниеге келген. Шыңғыстау атауының өзі қайда жатыр?! Аңыз бойынша, осы таудың шыңында ұлы хан Тимуджин, яғни Шыңғысханның даңқы шыққан. Түркі халқының түсінігінде, дала – ауқымдылық, кеңдік, болмыстың ақиқаттығы, ал таулар – ұлылық, даналық, рухтың биіктігін білдіреді. Екі ұлы тұлғаның осындай жерде туылуы кездейсоқ нәрсе емес. Шыңғыстау мен жазық даланың күші мен құдіреттілігі ұлы жерлестеріміздің өмірлері мен шығармашылықтарына әсер етпей қоймады.

Екі ақын да қазақ халқының тарихындағы қиын-қыстау кезеңінде өмір сүрді. Абай патриархалды-рулық бастаулардың ыдырауы мен капитализмнің құрылуы дәуірінде өмір сүрді. Шәкәрімге сталиндік репрессияның балғасына леккен жақсы өмір туралы таза идеялардың апатын көруге тура келді. Сондағы құрбандардың бірі болған Шәкәрім 1931 жылы атылды.

Абай мен Шәкәрім әрі қандас әрі рухани байланысқан екі тұлға. Олар бір отбасынан, туған аға мен жиен болып келеді. Бірі екіншісінің жолын жалғастырды. Абай қазақтың жаңа реалистік әдебиетінің негізін салушы, қазақтың әдеби тілінің іргесін қалаушы ретінде белгілі. Шәкәрім Құдайбердиев өзінің өмірлік және шығармашылық жағынан бағыттаушысы болған Абайдың идеялары мен шығармашылық ізденістерінің жалғастырушысы болды. Ақын, прозашы, аудармашы, музыка теоретигі, ойшыл Шәкәрім бізге тек өлеңдер мен дастандар ғана емес, прозалық туындылар, философиялық және тарихи еңбектер де қалдырды.

Абай мен Шәкәрімнің рухани бірлігі олардың дүниені қабылдаудағы ұқсастығынан және «зиян келтірме» деген қоршаған әлемге қарым-қатынастарынан көрінеді. Адам – ғалам бірлігі, оның қоршаған ортасы қалай өмір сүргеніне байланысты болады. Абай мен Шәкәрімнің ізгілігі олардың өмірі мен шығармашылығында өшпес із қалдырды. Абайдың «Адам бол!» дегені Шәкәрімнің «Адам немене?» дегенімен байланысады. Адам ақыл-оймен, сұлулық заңымен өмір сүруі керек, ал ол үшін ғылымға қол жеткізіп, қажымай еңбек етіп, рухани мінсіздікке жетуі қажет. Еңбексүйгіштік, білім аңсау және ізденгіш ақыл, өзінің адами қадір-қасиетін ұғыну және өз пікіріне ие болу, әділетсіздікпен күресе білу және қастыққа қарсы тұра білу – Абай мен Шәкәрімнің өз замандастарынан көргілері келген қасиеттердің бірі.

Бұл идеялар өмірінің соңғы жылдары жазылған Абайдың нақыл сөздері – «Қара сөздерінде» айқын және терең көрінеді. «Қара» терминінің «сөз» терминімен тіркесуі көп мағынаны береді: ұйқас сөздер мен мәтінге қарағанда прозаны білдіреді, қайғыны да білдіреді, сайып келгенде түркі мәдениетінен келе жатқан маңыздылықты, мәнділікті білдіреді. «Қара сөз» жанры бойынша Шыңғысхан дәстүріндегі «билик» атауына жақын, яғни үлгілік мағынаға ие болатын орынды нақыл сөз, өмірлік мысалдар туралы әңгіме. Еуропалық дәстүр бойынша, «Қара сөз» - бұл ұшқыр ой, қанатты сөз (афоризм), кеңес жанры. Бұл, сонымен қатар, оқырманға тікелей үндеу, ашық әңгіме, халық тағдыры аясындағы өмір философиясы.

Ал мағынасы бойынша «Қара сөз» - өкіну, яғни тәубеге келу, тікелей жауапты жанр, себебі бұл қадірлі адамның барша әлем алдында сөйлеуі, және де бұл жазушыдан берік шындықты және адалдықты талап етеді. Тәубешілік ету жанры (жанр исповеди) әлем әдебиетінде сонау Марк Аврелий, Петр Абеляр, Блез Паскаль және Жан-Жак Руссо кездерінен белгілі. [1]. Алайда түркі, әсіресе қазақ әдебиеті үшін көбінесе эпостық сипаттағы жанр – теңдессіз құбылыс. Бұл - жанның ақтарылуы, адам өмірінің опасыздығы туралы терең тіпті ащы ойға бату.

Абай жас ұрпақты тұйыққа тірейтін жалған құндылықтар мен бағыттар туралы айтып іштей қынжылады: өзін басқалардан артық көріп, дәріптеушілік, бекершілік, жасықтық, надандық, мансап құмарлық, менменшілдік және маңыздылыққа, жақсылық пен қастыққа, армандарға немқұрайлық. Сезімнің суықтығы, келісім мен бірліктің жоқтығы, жоғарыға деген ұмтылыстарды жоғалту – осының барлығы жанның жалғызсырауына әкеп соғады. Мұндай адам өшіп бара жатқан тұлға, мұндай халықтың болашағы болмайды. Сондықтан қоғамның жетілмегендігі және ақыл-ойдың құдіреттілігіне, тарих арқылы жиналған ішкі әлеуетке сенім мен үміттің дамымағандығы жөнінде жазушы-гуманистің мұңы мен күйініше сондай терең. «Сократқа у ішкізген, Иоанна Аркті отқа өртеген, Ғайсаны дарға асқан, пайғамбарымызды түйенің жемтігіне көмген кім? – деп сұрақ қояды ойшыл-гуманист. - Ол – көп, ендеше көпте ақыл жоқ. Ебін тап та, жөнге сал». Халық көп болуын тоқтату үшін халқым деп күйетін білімді адамдар керек, және мәдениет пен өзін-өзі оқытудың қажеттіліктерін қамтамасыз ету қажет. Абай оқуға, қоршаған әлем мен өзін-өзі тануға, болашаққа талпына отырып табиғат пен қоғамның құпия-сырларын ашуға, ақылды және әділ болуға, әрдайым дамып, жетілуге ынтыға шақырады. Бұл сөздер әлі күнге өзектілігін жоғалтпаған. Сондықтан 2007 жылы «Бір ел – бір кітап» атты республикалық акцияда қазақстандықтар барлық ел болып оқу үшін басты кітап ретінде «Қара сөздерді» таңдады. [2].

Абайдың идеяларына үндестікті Шәкәрімнің шығармашылығынан табамыз. Өзінің «Үш ақиқат» туындысында Шәкәрім адами ішкі мазмұнның басты негіздерін атайды. Шәкәрім бойынша адамда танымның үш қабілеті бар: ақыл, сезім және жігер. Бірақ ең бастапқы шындық – бұл ар-ұят. Дәл сол ар-ұят адамгершіліктің өзегі, адамның рухани жетілуінің тірегі болып табылады. Ол ақыл-ойды дұрыс жолмен жетелеуі керек және ерік-жігерді дұрыс пайдалана алуға әкелуі керек: «адамның сыпайылығы, әділеттілігі, ізгілігі – осының барлығын біріктіріп, бір сөзбен – ар-ұят деп

айтамын. Осыған ақыры сенбеген жүректі ешбір ғылым, ешбір өнер, ешбір жол және ешбір заң тазарта алмайды. [3].

Абай мен Шәкәрім, сөзсіз, өз заманының ең білімдісі және өз елін шексіз сүйетін нағыз патриоттар болды. Олар түркі халқының әдебиетінде қазақ жазушылары мен ақындарының ең керемет өкілдері болып саналады. Шығыс мәдениеті мен түркі халқының әдебиеті Абайды да, Шәкәрімді де әрдайым қызықтырды. Екеуі де араб, парсы, түрік, орыс тілдерін меңгерген. Олар ерте заманғы көркем мұралардың түпнұсқаларын оқып, ондағы сюжеттерді кесіп алып, өз туындылары үшін шығармашылықпен өңдеген. Бірақ Абай мен Шәкәрім шығармаларының идеялық-көркемдік мазмұны шығыстық үлгіден әрдайым ауқымырақ, себебі жазушылар әрбір тунданы өзіндік әлеуметтік-көзқарастық тұғырынан өткізіп ұғынған.

Мысалы, Абайдың шығармашылық мұраларында дастандар (поэма) бар: «Ескендір» поэмасының негізінде Александр Македонский мен дана Аристотель туралы дәстүрлі шығыс сюжеті бар, «Мың бір түн» ертегісінің бір тарауы «Азім әңгімесі». Ағартушылық жолында нақыл «Масғұт» поэмасы да жазылған. Бірақ оларды жазу барысында Абай ұқсас қазақ аңыздарына, сонымен қатар олардың басқа түркі халықтарының фальклорында кездесетін нұсқаларына сүйенеді. Ең бастысы – өзінің дүниетанымдық көзқарастарын сақтап қалды. Сондықтан, басқа түркі авторларына қарағанда «Ескендір» поэмасында Абай өз заманындағы қазақ байлары сияқты болған Александр Македонскийдің бейнесін менменшіл, күншіл және екіжүзді адам ретінде бейнелейді. Ал өз заманындағы идеалды Абай «дананың данасы», патша тәлімгері Аристотельдің бейнесінде көрсетеді.

Бұл поэмалар қазақ әдебиетінің лира-эпостық жанрының дамуына көп жаңалық енгізді. Сонымен қатар олардың қазақтың жазбаша әдебиетіндегі дамудың жаңа кезеңі – эпостан поэмаға өту кезеңін айқын көрсеткенін айта кету керек.

Шәкәрім Абай дәстүрін жалғастырып өзінің «Ләйлі - Мәжнүн» дастанын шығарады. Алайда ол өзіне дейінгі әйгілі ізашарлар – Низами мен Навоига сүйене отырып, XIX ғасырдағы қазақ тұрмысынан алынған салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптардың үйлесімді көрінісін қолдана отырып, аңыздағы өзіндік қабылдауын ұсынады. Шәкәрім де Абай сияқты өзінің ізгілік пен ағартушылық сынды өмірлік қағидаларын ұстанады. Ол әйел бейнесін жаңаша түсіндіреді, қандай да бір қызығушылықтары мен тілектері жоқ маңызсыз тауар ретінде қалыптасқан әйелге деген орта ғасырлық пікірге наразылық білдіреді.

Абай мен Шәкәрімнің көптеген поэзиялық тұжырымдары адам және оның кемелі мен үйлесімі өмірдің басты қайнар көзі болып келетін Шығыс даналарының қанатты сөздерімен (афоризмдерімен) үндеседі. Мысалы, Шәкәрімнің сөз, поэзия, ақындық тұлғаның әлеуметтік-қоғамдық маңыздылығы туралы ойлары түрік жазушысы Ахмед Хашимнің идеяларына жақын: Мен нағыз патша емеспін бе? Менің әскерім – менің өлеңдерімнің жолдары. Өлеңдер ескі дәуірдегідей қазір де өшпес мәңгілік. Және шыншыл өлең бәрін де басынан өткізеді. [4].

Шәкәрім XX ғасырдың басын қайшылықпен қабылдады. Ол жақындап келе жатқан апаттың, дағдарыстың азапты сезімін бастан кешіреді және өз халқының азабына жаны күйзеле қайғырады. Бұл орайда Шәкәрімнің «Жиырмасыншы ғасыр» өлеңіне ұқсас «XX ғасырдың бірінші жартысы» атты өлеңі бар түрік ақыны Джахит Кюлебимен жақын деуге болады.

Шәкәрім өз шығармашылығында тікелей түркі тақырыбына да бет бұрады. «Қазақтың түп атасы – батыр Түрік» шығармасында ол түркі халқының тарихы мен этнографиясын суреттейді. Сонымен қатар «Шежіре» еңбегінде Шәкәрім көшпенді халықтың тарихын көрсетеді. [5].

Біздің еліміздегі көптеген дамуларға географиялық, геосаяси және діни ерекшеліктер себепші болды. Ғасырдан ғасырға өте келе ол батыс, шығыс және түркі әлемдік мәдениеттердің әсерін көреді. Осы тұрғыда Абай мен Шәкәрімді түркілер деп те, еуразияшылдар деп те атауға болады. Екеуі де өз халқының демократиялық орыс және жалпыадамзаттық мәдениетті ұғыну арқылы ағартушылық пен білімдегі экономикалық және мәдени даму жолдарын көрді. Абай В.Г. Белинский мен басқа да революциялық демократтардың эстетикалық көзқарастарымен таныс болды. Оған орыс сыншыларының өнер мен көркем сөзді тарихи прогресстің, қоғамның рухани және адамгершілік дамуының құдіретті қозғалтқышына айналдыру ұмтылыстары жақын.

Абай ұлы орыс жазушыларының шығармаларын аударумен айналысқан. Мұнда да ол өзінің ізгілік, ағартушылық міндеттерін ұстанып қалды. Ол тек өзінің идеясы мен көңіліне жақын

туындыларды ғана аударды. Ұлы орыс ақыны Пушкиннің көптен күткен ой-толғанысы мен сезімі, оның жаңашыл өмір туралы ойлары мен өнегелі идеалы жүзеге асқан ең бір ықыласты шығармаларының бірі – «Евгений Онегин» Абайға қатты ұнады.

Орыс әдебиетінің арқасында Абай батыс еуропа классикасының озық үлгісімен танысты. Ол қазақ тіліне Шиллер, Гете, Байрон және Мицкевичтің кейбір өлеңдерін аударды.

Шәкәрім Құдайбердиев те көптеген туындыларды әртүрлі тілдерден аударған аудармашы ретінде танымал. Шәкәрім өзі хат алмасып тұратын Лев Толстойдың еңбектерін аударған. Шәкәрімнің аударған шығармаларының ішінде Бичер Стоу, Хафиза, Н.А. Некрасов және т.б. еңбектері бар. Алайда қазақ арасында ең әйгілі болып Физулидің «Ләйлі-Мәжнүн» поэмасы және Пушкиннің «Боран», «Дубровский» шығармалары саналады. [6].

Абай мен Шәкәрім шығармашылығы көшпенді эстетикаға тән, яғни алға қарайғы тұрақты қозғалыс, қиыншылықтарға төзімді болу және алға жылжып, мүмкін емес нәрсеге қол жеткізу. Болашақты олар жетілген қоғамдағы жетілген адамнан көреді. Мақсатқа жетуге болады, ол үшін адалдық, табандылық, сезімге адалдық қажет және махаббат үшін құрбандыққа бара алуы керек. Егер адам еңбек пен білім жолында жүрсе, осы игі сапалар қалыптасады.

Абай Құнанбаев пен Шәкәрім Құдайбердиев қазақ мәдениетінде керемет тұлғалардың қатарынан орын алады. Мұралары әлі күнге дейін өзекті, тіпті сан ғасырлардан кейін де олардың туындыларынан қазіргі заманның ойландыратын сұрақтарына жауап тауып жатамыз.

ӘДЕБИЕТ

- [1] М. Султанбеков. Поэтическое Вдохновение: Абай, Шакарим и Мухтар. Новосибирск, 2007. – 186с.
- [2] Т.Шанбай. Вопросы Шакаримоведения 5. А,2007. - 372с.
- [3] Мұқанов С. Абайдың шәкірттері туралы. //Абай. 1992.№4
- [4] Исабаев Б. Ұлылар мекені. Новосибирск, 2001.-623б.
- [5] Сәтбаева Ш.К. Бес томдық шығармалар жинағы. Астана,2011.-320б.
- [6] Құдайбердиев Ш. Шығармалары / Өлеңдер, дастандар, қара сөздер/ Алматы, 1988.

REFERENCES

- [1] M. Sultanbekov. **Poetic Inspiration: Abai, Shakarim and Mukhtar.** Novosibirsk, 2007. – 186p. (Russ)
- [2] T. Shanbay. **Issues of Shakarim.** 5. A,2007. – 372 p. (Russ)
- [3] S. Mukanov . **About Abay pupils.** //Abay. 1992.№4 (Kaz)
- [4] Isabaev B. **Ulular mekeni.** Novosibirsk, 2001.-623 p. (Kaz)
- [5] Sh.K. Satbaeva. **5 Volumes collection.** Astana, 2011.-320 p. (Kaz)
- [6] Shakarim Kudaiberdiev. **Compositions.** Almati, 1988 (Kaz)

Қазақ мәдениетінің дамуына үлес қосқан данышпандар - Абай пен Шәкәрімнің рухани бірлігі

Досжан Р.К.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, әлеуметтік ғылымдар факультеті, Астана қаласы,
Қазақстан Республикасы
Raihanchik01@mail.ru

Тірек сөздер: Абай, Шәкәрім, рухани сабақтастық, рухани идея.

Аннотация. Мақалада Абай мен Шәкәрімнің қазақ поэзиясына қосқан үлесі, олардың өлеңдерінің поэмалары мен прозалық шығармаларының поэзиялық ерекшеліктері айқындалады. Олардың өлеңдері мен сөздерінің кереметтігі құдай, адам және өмірдің мәні туралы терең ойларымен байланысып жатыр. Ақынның екеуінде философиялық поэзияның құрылуына үлкен үлес қосты. Шәкәрімнің көзқарастары мен мақсаттары Абай поэзиясының логикалық жалғасы болып табылады. Оған қоса қазақ поэзиялық өнері жаңа шешімдермен, сөз тіркестерімен және өлең өрнектерімен бай түсті. Қазақ поэзиясының көпжақтылығы мен сұлұлығы Абай мен Шәкәрім шығармашылығында жан-жақты ашылады.

Поступила 15.03.2015 г.